

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Práce s předsudky a stereotypy...

Obsah

Práce s předsudky a stereotypy.....	3
Práce s předsudky při výuce.....	5
Strategie korigování předsudků	5
A na úplný závěr... ..	8
Seznam použité literatury:	10

Práce s předsudky a stereotypy...

Významnou roli při soužití a interakci lidí v multikulturní realitě hrají předsudky a stereotypy. Naučit se zacházet s vlastními stereotypy, poznat jejich kořeny, povahu, fungování a zároveň si uvědomit, v čem nám stereotypy pomáhají a v čem naše vnímání světa omezují, patří k prioritám interkulturního vzdělávání.

Protože jsou předsudky druhem postoje, zakládají sklon k negativnímu jednání vůči objektu předsudku, a protože jsou iracionální, jsou velmi odolné vůči změnám a rezistentní vůči racionální argumentaci.

Milan Nakonečný, psycholog

Interaktivní technika:

Mozaika předsudků (J. Jilemnická)

Každý z nás se ve svém životě potkal se spousty předsudečných tvrzení. Zkuste si teď vzpomenout na některá z nich...

Každý z Vás teď dostane pracovní list, na kterém má uvedeny určité skupiny lidí. Ke každé z nich napíšete nějaký předsudek, který ve společnosti vůči této skupině existuje. Napíšete na svůj papír předsudek k první skupině a pošle dál (sousedovi směrem doleva), na další papír napíše nějaký předsudek ke druhému řádku a zase pracovní list pošle dál...

Předsudek vůči věku: předsudek vůči někomu pro jeho věk

.....

Náboženský předsudek: vůči někomu pro náboženství, které vyznává

.....

Etnický předsudek: vůči lidem patřícím k jiné etnické skupině, vůči jejich kultuře, jazyku, zvykům, způsobům oblékání, typickým jídlům anebo sociální kultuře

.....

Předsudek vůči fyzickému vzhledu: vůči lidem pro jejich vzhled

.....

Předsudek vůči mužskému nebo ženskému pohlaví: vůči osobě jen proto, že je muž nebo žena

.....

Ekonomické nebo třídní předsudky: vůči lidem na základě toho, zda jsou bohatí nebo chudí

.....

Rasové předsudky: vůči někomu na základě jeho barvy pleti nebo jiné charakteristické vlastnosti jeho rasy

.....

→
probr
at ve
skupi
nkác
h,
poro
vnat
odpo
vědi
z pra
covní
ch
listů
→
disku
ze:
Jak
se
vám
prac
ovalo
?
Bylo

to těžké? S jakými předsudečnými tvrzeními jste se ve vaší skupině setkali? Ztotožňujete se s těmito výroky?

Stereotyp je zevšeobecňující mínění o skupinách nebo objektech. Jde o šablonovitý způsob vnímání, posuzování a hodnocení toho, k čemu se vztahuje. Není výsledkem přímé zkušenosti, je přebírán a udržuje se tradicí.

Někt

eří autoři chápou předsudek a stereotyp jako synonyma, jiní definují předsudek jako negativní stereotyp. Zatímco stereotyp může mít i pozitivní náplň (např. Němci jsou důmyslní organizátoři a nositelé technického pokroku), předsudek obsahuje záporné hodnocení, odsouzení – je projevem negativního vztahu (Němci jsou výbojní, agresivní, mají sklon k autoritářství a totalitarismu). Pro cíle interkulturního vzdělávání není rozlišení mezi předsudky a stereotypy nijak zásadní, z pochopitelných důvodů však v centru pozornosti stojí negativní stereotypy, které zakládají diskriminační jednání vůči skupinám osob.

Obecně přitom platí, že čím menší je konkrétní zkušenost s příslušníky dané skupiny, tím větší je tendence k předsudečnému vnímání.

V povaze stereotypu je vždy generalizace – zveřejnění. Do praxe se generalizující charakter stereotypu promítá jako připsání určité „kolektivní vlastnosti“ celé skupině jedinců bez ohledu na jejich individuální charakteristiky. Častým opakováním široce sdílených předsudečných formulek typu *Romové kradou, Vietnamci neplatí daně, Ukrajinci jsou mafianti apod.*

Stereotypy nejsou záležitost veskrze negativní, tvoří součást našeho myšlení a umožňují nám rychlou a ve většině případů účinnou orientaci ve světě. Šetří nám čas, pomáhají nám zpracovat informaci, aniž bychom ji museli zkoumat z různých úhlů pohledu, aniž bychom museli zjišťovat všechny její souvislosti, celý její kontext. Absolutní nepředpojatost ve vnímání a vytváření úsudků není možná, člověk by při vytváření opravdu kritického a nestranného pohledu na jednu věc zabředl do takových nesnází, že by se pravděpodobně k věci druhé nikdy nedostal.

Extrémní případ: abychom mohli říct jakoukoliv absolutně nestrannou a nepředpojatou a nezevšeobecňující větu o Francouzích – např. „Francouzi rádi pijí víno“ - museli bychom shromáždit všechny Francouze a každého z nich se zeptat, zda skutečně má rád víno, a naši větu pak korigovat seznamem všech Francouzů, u kterých to neplatí. Pravděpodobně bychom narazili i na obtíž, koho všeho máme považovat za „opravdového“ Francouze (francouzsky mluvící pravověrný muslim s francouzským občanstvím nejspíš víno nekonzumuje), co si počít s francouzskými dětmi, jak z výroku vyloučit nekvalitní patoky nazývané vínem, které rád nepije nikdo atp. Vyslovení kratičké věty tak, aby byla absolutně „objektivní“, by se stalo úkolem přesahujícím možnosti lidského života. Přesto nám uvedená věta podává relevantní informaci například v tom smyslu, že chystáme-li se do Francie, budeme v tamních restauracích spíše potkávat konzumenty vína než piva.

Interaktivní technika:

- Napište některé ze skupin (profesních, zájmových, etnických apod.), do kterých patříte.
- Existují vůči těmto skupinám ve společnosti nějaké předsudky?
- Jsou vaše vlastnosti či jednání v souladu s obsahem předsudku?
- Jaký by byl Váš první argument, který by měl čelit předsudku?

→
probr
at ve
skupi
nkác
h
→

diskuze: Jak se vám pracovalo? Bylo těžké najít odpovědi na tyto dvě otázky? Proč? S jakými tématy a zkušenostmi jste se ve vaší skupině setkali?

Předsudek je svou povahou iracionální, a proto ani konkrétní protiřečící zkušenost většinou nevede ke korekci mínění o skupině osob. Velmi častý je postoj, který lze nazvat „bílé vrány“: mluví před typicky předsudečnou konverzací, jež má potvrdit negativní stereotypy a prohloubit hranici mezi kategoriemi my (dobří, spravedliví, kteří mají dobré úmysly) a oni (špatní, nespolehliví, neochotní, kteří kazí naše velkorysé úsilí), začíná uvedením konkrétní výjimky: „Jo, dělal jsem s jedním cikánem, to byl zlatý chlap, pracant, a jak válel na kytaru...“ Poté však následuje obligátní výčet skupinových stereotypů jako „kradou, zneužívají sociální systém, mají sprosté děti“ navzdory faktu, že ona „bílá vrána“ je často jediná přímá zkušenost. Uvedení „bílé vrány“ je spíše projevem mentálního mechanismu, kterým mluvčí sobě i posluchačům dokazuje, že on přeci žádné předsudky nemá.

Nedůvěra a nepřátelství vůči cizímu vyúsťují v předsudek, který filtruje náhledy na příslušníky jiných skupin a vynucuje pouze negativní interpretace jejich chování, a tak zpětně prohlubuje, zmultiplikuje nepřátelství a nedůvěru. Roztáčí se spirála, která může vést, mnohokrát vedle a dosud často vede k diskriminaci, separaci, v horších případech k vynuceným přesunům či genocidě celých skupin obyvatelstva.

Práce s předsudky při výuce

Interkulturní vzdělávání si mimo jiné klade za cíl zvyšování společenské soudržnosti a dosažení sociálního smíru. Přestože stereotypy, jak jsme uvedli, plní nezastupitelné funkce v lidském myšlení, v podobě předsudků mohou vést ke společenským procesům, jež jsou se sociálním smírem v příkrém rozporu.

Interkulturní vzdělávání si nemůže klást za cíl úplné odstranění předsudků a stereotypů, reálným úkolem je vést studenty k poznání, jakým způsobem předsudky ovlivňují naše myšlení, vnímání a chování, poskytovat adekvátní informace o situaci příslušníků skupin, na něž se předsudky nejčastěji vztahují, vytvářet schopnost předsudky rozpoznávat u sebe i ve svém okolí, v neposlední řadě pak rozvíjet dovednosti kritického myšlení.

Práce s předsudky ve výuce přináší značná rizika a krátkodobě nelze očekávat jednoznačné výsledky, protože předsudky:

- jsou získávané v celoživotním procesu socializace, a tedy tvoří hlubší vrstvy naší mentální výbavy;
- jsou široce sdílené, vytvářené, předávané a upevňované v podobě společenských norem, jsou vnímány jako normativní postoje (nesluší se „hájit cikány“);
- změna představy o „jiných“ vyvolává intuitivní pocit ohrožení vlastního sebepojetí, útoku na vlastní osobu (proto bývají reakce při diskusích o předsudcích často velmi emotivní a konfliktní);
- ačkoliv jsou iracionální, jejich nositelé mají sklony prezentovat je jako výsledky logických úvah či „zdravého selského rozumu“ (proto racionální argumenty narážejí na hradbu protiargumentů, silnější důkazy pak vyvolávají hněv, agresi nebo reakce typu: „To jsou takový chytrý řeči, ale každé přece vidí, že...“).

Strategie korigování předsudků

V publikaci *Interkulturní vzdělávání II. (Člověk v tísní o.p.s., Varianty)* je popsáno několik strategií, jak korigovat předsudky vůči příslušníkům odlišných skupin. Tyto strategie se v konkrétních lekcích a hodinách mohou uplatňovat v různých kombinacích podle situace a také podle obsahu předsudku.

1. Obecná tematizace předsudků, jejich vzniku a fungování

Obecné diskuse o předsudcích, brainstorming častých předsudků s jakýmkoliv obsahem a podobně jsou vhodným úvodem pro systematickou dlouhodobější práci s předsudky. Každý z žáků a žákyň se setkal s předsudkem a má určitou zkušenost coby objekt předsudku. Doporučuje se začínat s „měkčími“ předsudky, u kterých se dá předpokládat shoda v jejich identifikaci a analýze a které mladí lidé znají z bezprostřední zkušenosti (předsudky starší generace vůči mladým: „Kdo má dredy, fetuje“, „Mladí poslouchají příšernou hudbu“). Obecné diskuse o předsudcích vytvářejí dobré předpoklady (atmosféru a postoje) pro další pokusy o korekci sdílených předsudků vůči příslušníkům tak zvaně „problémových“ menšin.

2. „Vidět se zvenčí“

Žáci a žákyň mohou být konfrontováni s předsudky, které se týkají jejich nebo našich vlastních referenčních skupin. Jako příklad mohou posloužit nápisy z počátku 90. let, které se objevily v řadě rakouských obchodů a supermarketů: Češi nekrást tady! U takových předsudků není obtížné odhalit jejich neadekvátně zevšeobecnující charakter a žáci a žákyň jsou schopni velmi přesně popsat mechanismy jejich vzniku (jakým způsobem se stane, že se špatná zkušenosti s několika jedinci promění ve „špatnou zkušenost s Čechy“).

3. Racionalizace, statistiky

Obsah některých stereotypů lze poměrně dobře analyticky rozkládat, v určitých případech jsou k dispozici statická data, která předsudkům výrazně protiřečí. Sdílenému klišé „Cizinci nám berou práci“ lze například čelit otázkou, za jakých okolností a za jaké peníze by žáci a žákyň byli ochotni vykonávat práce pomocných dělníků, uklízeček apod.

Následovat může statistický údaj, který vyvrací mýtus „Cizinci výrazně zvyšují kriminalitu“. V ČR legálně žije zhruba 200 tisíc cizinců, odhaduje se, že dalších 200 - 300 tisíc zde žije a pracuje nelegálně. Podle údajů Ministerstva vnitra podíl cizinců na kriminalitě v ČR je už mnoho let pod hranicí 6%. Jestliže 4 - 5% obyvatel ČR páchá 5 - 6% trestných činů, je zodpovědnost cizinců za „zvýšení“ kriminality skutečně zanedbatelná.

4. Pozitivní příklady

Protože však předsudky často odolávají sebezpreciznější racionální argumentaci a navíc často nejsou k dispozici odpovídající data, je možné uchýlit se i k dalšímu způsobu práce s předsudky – uvádění netypických příkladů. Tento způsob je občas používán v médiích, při prezentaci profilů úspěšných či nějak zajímavých příslušníků odlišných skupin. I do výuky je vhodné tyto profily zařadit, můžou být užitečné při narušení stereotypních obrazů „Ukrajince“ jako nekvalifikovaného dělníka, „Roma“ jako špinavého zahaleče nebo „Vietnamce“ coby daňového podvodníka nebo velkopěstitele marihuany. Tento způsob však přináší značná úskalí. Jednak provokuje reakci, že daná osoba je „výjimkou potvrzující pravidlo“, a proti tomu se bez jednoznačné statistiky obtížně argumentuje. Navíc hrozí nebezpečí chápat dané osoby jako „reprezentanty“ či přímo „zástupce“ celých, ve skutečnosti mnohovrstevných a heterogenních skupin. Při práci s pozitivními příklady je třeba mít neustále na paměti, že mluvíme o jedinečných osudech, jinak v dobré víře sklouzneme ke stereotypizaci s opačnými znaménky.

5. Sociální mechanismy společnosti, marginalizace

Poslední způsob korekce předsudků se hodí v případech, že objektem jsou příslušníci marginalizovaných, separovaných a ekonomicky velmi slabých skupin. Ve společenské atmosféře individualismu má většina populace sklony vyznávat heslo, že za svoje postavení je každý zodpovědný sám. Toto tvrzení má platnost, a ještě omezenou, ve středních vrstvách, které mají přístup ke zdrojům a jsou částečně sociálně mobilní. Zdaleka však neplatí pro vrstvy vyloučených a chudých, u nichž se makrosociální determinanty individuálních životů projevují mnohem výrazněji. Řada etnických stereotypů je založena na odporu nikoli vůči etnokulturním projevům, ale vůči projevům kultury chudoby. Sociálně patologické jevy, které sledujeme v romských ghettech, nejsou projevy „romské kultury“, nebo dokonce „vlastnostmi rasy“, jsou společné všem marginalizovaným skupinám po celém světě, ať už se jedná o Romy, Mexičany, Hispánce, Indiány atd. Příslušníci vyloučených skupin se nechovají patologicky ze zlé vůle nebo „neochoty se přizpůsobit“ (jak je často slyšet), nýbrž proto, že vyrůstali v odlišné sociální realitě a neměli možnost se žádoucím životním strategiím naučit. A existuje velmi malá šance, že by si byli ze své situace schopni pomoci sami.

Popsané způsoby práce s předsudkem představují pouze nástin argumentačních okruhů, jež pedagog může použít. V konkrétních učebních situacích bude s největší pravděpodobností nutné jednotlivé způsoby kombinovat.

Než pedagog začne pracovat s předsudky v hodinách, měl by:

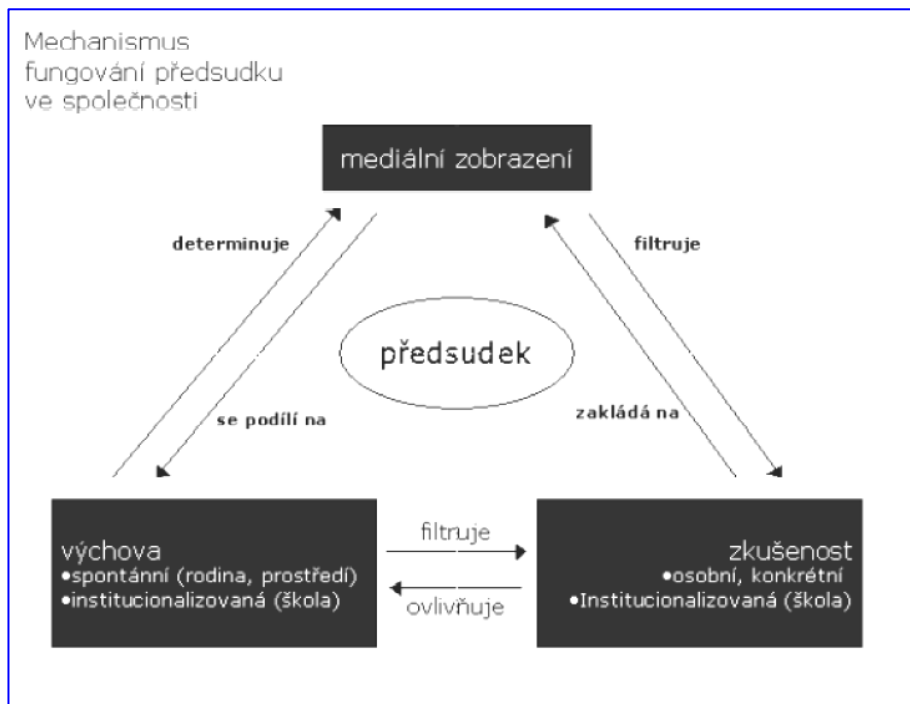
- získat co nejvíce adekvátních informací o tematizovaných skupinách a sám pro sebe si rozebrat konkrétní předsudek, jeho zdroje a reálná fakta;
- připravit se, že debaty budou emocionální a konfliktní;
- uvědomit si, že nesmí vystupovat z pozice „jediného spravedlivého“ – nikdo z nás se předsudků nemůže definitivně zbavit

Špatným východiskem pro práci s předsudky je:

- bojovat s nimi, bojovat s negativními zkušenostmi, pocity – důležité je nepopírat xenofobní tendence u nás ani u studentů. Xenofobní je totiž od své přirozenosti každý. Neznamená to ale, že každý je rasista! Např. negativní zkušenost - zbili mě Rómové – nevyvracet, ale např. zaměřit se na analýzu toho, proč se tak stalo. Např. analýza agrese Čecha a Róma bude ve spoustě momentů stejná (nejčastěji frustrace, ale také výchova, vlastní zkušenost s agresí, apod.). Nutné rozlišovat, co je projevem a co je důvodem chování...
- přímé označení studentů za nositele předsudků - nikdo se za takového nepovažuje rád. Studenti by se spíše měli cítit přizváni k debatám ke společnému řešení problematiky předsudků, během něhož budou mít příležitost nekonfrontačním způsobem prozkoumat i svá vlastní předporozumění a předsudečné postoje.

Jen tak nebude docházet k obrannému utvrzování předsudečných postojů a pedagog poskytne příležitost k pozvolné, obtížně měřitelné změně ve vnímání stereotypizovaných skupin. Předsudek se projevuje v individuálním vědomí, je to však společenský statek, který se udržuje a předává tradicí. Schéma popisuje fungování předsudku ve společnosti. Vrcholy trojúhelníku představují „kanály“ předsudku. Ty jsou vždy ve vztahu a vzájemně se posilují. Vzniká tak

začarovaný kruh:

Zdroj: Výzkum Média a menšiny: obraz cizinců a etnických a národnostních menšin v ČR, Multikulturní centrum Praha, 2003

Z různých na první pohled nesouvisejících zdrojů se na nás hrne totožná předsudečná informace a množství stran, odkud ji slyšíme, nám zdánlivě verifikuje předsudečné přesvědčení.

Výchova filtruje zkušenost

Předsudek získáváme v procesu sociálního učení, ať už toto učení probíhá spontánně nebo řízeně (ve škole). Výchova výrazně nastavuje naše vnímání, a činí tak některé zkušenosti důležitějšími, protože zapadají do naučených rámců.

Zkušenost ovlivňuje výchovu

Zkušenosti se prostřednictvím vychovávajících (rodičů, učitelů, důležitých druhých) promítají ve výchově. Jestliže jsme vychováni k předsudku „Cizinci kradou“, nastavuje to naše vnímání na konkrétní případ krádeže a máme tendence ignorovat ostatní situace, jež předsudek nepotvrzují.

Výchova determinuje mediální zobrazení

Výchova zároveň poskytuje vědomí určité společenské objednávky. Mediální zobrazení se podílí na výchově. Většina událostí již není dána bezprostřední zkušeností, nýbrž je zprostředkována médii. Tak se média podílí na procesu spontánního učení. Pokud jsou zpravodajci vychováni k vědomí, že „Cizinci zvyšují kriminalitu“, promítne se to ve výběru událostí ke zpravodajskému zpracování. Mediální zobrazení kriminální činnosti cizinců se promítne do výchovy, a posílí tak reprodukci předsudku.

Zkušenost zakládá mediální zobrazení

Podobně se i osobní i „zaslechnutá“ zkušenost redaktorů promítá do výběru zobrazovaných událostí. Pochopitelně nemusí jít o zlý úmysl. Výchovou zformovanou zkušenost člověk generalizuje a může se tedy domnívat, že zprávou o kriminální činnosti cizinců zobrazuje reprezentativní výsek reality.

Mediální zobrazení filtruje zkušenost

Podobně jako výchova, také mediální zobrazení výrazně určují naše naladění na určitý druh zkušenosti. Pokud je naše

zkušenost zpětně podpořena převládajícím mediálním obrazem, dojde k upevnění našeho předsudku.

A na úplný závěr...

Je zřejmé, že není v lidských silách ověřit si vlastní zkušeností ani větší část z představ o okolním světě a o lidech, kteří v něm žijí spolu s námi. Proto nezbyvá, než se spoléhat při jejich potvrzování či vyvracení také na vnější zdroje informací, které tím významně ovlivňují naše vnímání každodennosti.

Mějme ale stále na paměti, že obzvláště citlivé je vytváření obrazu nám neznámých lidí, které můžeme pozvolným ustavováním stereotypních představ neúměrně poškodit, či jim naopak nekriticky přilepšit.

Proto... než se do čehokoliv pustíme... udělejme si pořádek ve svých předsudcích!

Pro případné doplnění:

Interaktivní technika:

Vlakem po Evropě

Zaměření hry:

Pro podněcení diskuse o předsudcích, stereotypech a různých hodnotách a limitech naší tolerance využívá hra velmi známou a častokrát prožívanou situaci společného cestování. Cílem je napomoci účastníkům vnímat osobní i skupinové předsudky k ostatním lidem a minoritám, uvědomit si, jak „první dojem“ nebo negativní zkušenost poznamenává naše budoucí chování.

Příprava:

Na aktivitu si vymezte min. 60min. Potřebným materiálem jsem kopie scénářů a tužky pro každého účastníka.

Průběh:

- *rozdejte účastníkům kopii scénářů a přečtěte s nimi zadání*
- *nechte účastníky si samostatně vybrat 3 cestující, se kterými mají zájem cestovat, a tři, kterým by přednost rozhodně nedali*
- *v okamžiku, kdy se každý účastník samostatně rozhodne, pobídněte je k vytvoření malých skupinách po asi 4 lidech*
- *v těchto skupinách ať si účastníci navzájem sdělí své osobní volby a zdůvodní kritéria, podle kterých spolucestující upřednostňovali*
- *ponechte skupině čas na vytvoření společného listu cestujících (tzn. 3 se kterými chtějí cestovat a 3, s nimiž v žádném případě nechtějí), na kterém se všichni členové shodli*
- *Ve velké skupině pak společně porovnejte práci jednotlivých skupinek, všimněte si uplatněných kritérií výběru, společných znaků i těch, na kterých se účastníci nemohli dohodnout.*
- *Při hodnocení můžete vyzdvihnout fakt, že na posouzení každého cestujícího nebyl dostatek potřebných informací, které bychom pravděpodobně získali při delším rozhovoru (analogie „na první dojem“, struční informace z novin, Tv,...)*

Otázky k diskusi:

- *Jaká jste uplatnili kritéria pro své osobní rozhodnutí? Změnili jste je při práci ve skupině?*
- *Jak se vám dařilo ve skupině se dohodnout? Co vám pomáhalo a co dohodě bránilo?*
- *Jaké stereotypy k jednotlivým cestujícím se objevovaly? Jak podle vašeho názoru takovéto stereotypy vznikají?*

Scénář:

Nasedli jste do rychlíku a vydali se na cestu z Lisabonu do Znojma. Kupé. ve kterém cestujete, musíte sdílet spolu se třemi dalšími cestujícími. Kterým z níže uvedených byste dali přednost?

- 1. Srbský voják z Bosny*
- 2. Oběžní švýcarský makléř*
- 3. Italský diskžokej, který má zřejmě spoustu dolarů*
- 4. Afričanka, která prodává kožené zboží*
- 5. HIV pozitivní mladý umělec*
- 6. Róm cestující na Slovensko*
- 7. Baskický nacionalista, který pravidelně jezdí do Ruska*
- 8. Německý rapper, který vede nezávislý způsob života*
- 9. Slepý muzikant z Rakouska, který neustále hraje na tahací harmoniku*
- 10. Ukrajinský dělník, který se nechce vrátit domů*
- 11. Rumunka ve středních letech, která je bez víza a s ročním dítětem v náručí*
- 12. Holandská svérázná feministka*
- 13. Skinhead ze Švédska, který je pod vlivem alkoholu*
- 14. Fotbalový fanoušek z Belfastu, jedoucí na fotbalové utkání*
- 15. Polská prostitutka z Berlína*
- 16. Francouzský farmář jedoucí s košíkem plným pořádně uleželého zapáchajícího sýra*
- 17. Kurdský uprchlík žijící v Německu, který je na cestě do Libye*
- 18. Český emigrant, kterého právě propustili z portugalského vězení*

Seznam použité literatury:

Dana Moree a Varianty, *Než začneme s multikulturní výchovou – od skupinových konceptů k osobnostnímu přístupu*; Člověk v tísni o.p.s., Varianty, Praha, 2008, ISBN 978-80-86961-61-3;

Interkulturní vzdělávání v kontextu českého školství, Člověk v tísni o.p.s., Praha, 2002;

Interkulturní vzdělávání; Člověk v tísni o.p.s., Varianty, Praha, 2005, ISBN 80-903510-5-0;

Interkulturní vzdělávání II.; Člověk v tísni o.p.s., Varianty, Praha, 2005, ISBN 80-903510-5-0;

Další doporučená literatura:

My a ti druzí. Příručka pro multikulturní výchovu a vzdělávání na základní škole; Multikulturní centrum Praha, 2003, ISBN 80-239-2099-5;

Nikolai Tomáš, *Příběhy ze špatné čtvrti*, Člověk v tísni o.p.s., Varianty, Praha, 2007, 978-80-86961-45-3;

http://www.mladezvakci.cz/fileadmin/user_upload/publikace/Kompas_manual.pdf

<http://www.czechkid.cz/si1280.html>

A další důležité odkazy:

<http://www.clovekvtisni.cz/>

<http://www.mkc.cz/cz/uvod.html>

<http://www.amnesty.cz/>

<http://www.obcanskeporadny.cz/>

<http://www.athinganoi.cz/>

<http://www.llp.cz/cz/>

<http://www.diskriminace.eu>

<http://www.predsudky.cz/>